

Тарас Маланюк,

старший викладач,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Taras Malaniuk,

Lecturer,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 379.85:372.48

ВИКОРИСТАННЯ ТУРИСТСЬКИХ ПОХОДІВ У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ ГІРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

EMPLOYMENT OF HIKESIN IN PATRIOTIC UPBIVINGING OF THE PUPILS OF BASIC SCHOOL IN THE HIGHLAND CONDITIONS

У статті розглядаються актуальні питання застосування туристських походів у патріотичному вихованні учнів основної школи в умовах гірського середовища. Проаналізовані методи організації, проведення туристських походів, краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: туристські походи, патріотичне виховання, туристсько-краєзнавча робота.

In the article, the instant issues of empoloyoyment of hiking in patriotic upbivinging of the pupils of basic school in the highland conditions are considered/ Methods of arrangement and ovganization of walking tours and regional studies researches are analized.

Key words: hikes, patriotic upbringing, touristand redional studies work.

В статье рассматриваются актуальные вопросы применения туристических походов в патриотическом воспитании учащихся основной школы в условиях горной среды. Проанализированы методы организации, проведения туристических походов, краеведческих исследований.

Ключевые слова: туристические походы, патриотическое воспитание, туристическо-краеведческая работа.

Постановка проблеми. Виховання особистості учня, патріота України є одним з головних завдань суспільства та сучасної школи.

На сучасному етапі державотворення патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини.

Виходячи з цього, патріотизм на даний час є нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі, і особистості, яка своєю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі [1, с. 23].

Національна система виховання, головною метою якої є формування особистості громадянина, покликана закласти основи демократичного світогляду особистості, виховувати здатність до критичного мислення, уміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами й моральними нормами, визнаними суспільством. У структурі особистості, як активного суб'єкта суспільства, важливе місце відводиться саме туристсько-краєзнавчій діяльності особистості, сутність якої складає любов до рідного краю, патріотизм, інтерес і творче ставлення до туристсько-краєзнавчої роботи, потребу у здобутті краєзнавчих знань завдяки вивченню історичного минулого і шанобливого ставлення до спадщини народних традицій і звичаїв [9, с. 11.].

Дієвим засобом патріотичного виховання учнів основної школи є використання туристських походів та подорожей. Ця форма роботи є ефективним засобом виховання особистості громадянина-патріота, що дає унікальну можливість зростаючому поколінню України познайомитися з природним середовищем, історичними пам'ятками та культурним надбанням нашого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній педагогічній науці окремі аспекти патріотичного виховання розробляють О. Вишневський, О. Коркішко, В. Гарнійчук, К. Чорна, Р. Петронговський. Проблеми патріотичного виховання присвячені праці психологів І. Бежа, М. Боришевського та ін.

Важливу роль у патріотичному вихованні зростаючого покоління на сучасному етапі відіграє туристсько-краєзнавча робота. Використання туристських походів у патріотичному вихованні учнів частково виокремлені у працях Б. Пангелова, С. Оришко, А. Шипко, О. Скалія, Ю. Грабовського.

Мета статті: розглянути сучасний стан використання туристських походів як однієї з форм патріотичного виховання учнів основної школи в умовах гірського середовища.

Виклад основного матеріалу. Навчально-виховна робота в освітніх закладах України спрямована на відродження народних традицій, звичаїв, вивчення історії та сучасних проблем соціально-економічного розвитку рідного краю. Надзвичайно дієвим засобом виховання любові до своєї країни, джерелом знань про неї є туристсько-краєзнавчі подорожі.

Туризм і краєзнавство, які виникли і розвивались як об'єктивна суспільна потреба у давнину, поступово затвердилась у ролі одного із важливих засобів виховання. У їх розвитку можна виокремити такі етапи: створення передумов для організованих групових (колективних) походів і подорожей, утвердження походів і подорожей як засобів виховання; становлення і розвиток туристсько-краєзнавчої діяльності як суспільного явища, яке сприяє комплексному розв'язанню виховних, освітніх і оздоровчих завдань [15, с. 7–8].

Прикладом ефективного використання туристських походів, подорожей, прогулянок (прогульок) по рідному краю в тому числі і в гірському середовищі для патріотичного виховання учнівської молоді є діяльність галицьких вчених та громадських діячів. У науковій літературі ми знаходимо чимало ідей, рекомендацій галицьких «будителів» національного відродження України, щодо ефективності використання туристсько-краєзнавчої роботи у патріотичному вихованні молоді.

Особливе місце в історії українського туристсько-краєзнавчого руху посідає видатний письменник І. Франко. Здійснюючи ще в ранньому дитинстві, а пізніше учнем Дрогобицької гімназії та студентом Львівського університету мандрівки Прикарпаттям і в Карпати, Іван Франко усвідомив велике науково-пізнавальне й патріотично-виховне значення подорожей [24, с. 21]

Свою першу далеку мандрівку І. Франко здійснив ще у 1874 р., коли був учнем Дрогобицької гімназії. Пізніше про це Великий Каменяр писав: «Ця маленька мандрівка дала мені пізнати трохи більше світу й людей, ніж я знав досі» [21, с. 118].

У студентські роки І. Франко організовував подорожі, походи, мандрівки та екскурсії. Активна участь у «Мандрівному комітеті», що діяв при «Академічній бесіді», спонукала його до думки про те, що краєзнавчий матеріал набуде більшої ваги в разі його систематизації та аналізу. З цією метою 1893 року він організував «Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя й світогляду народу», а згодом – «Кружок для устоювання мандрівок по нашій країні» [7, с. 31].

Обґрунтовуючи причини та необхідність таких мандрівок, І. Франко пише, що сучасна українська студентська та гімнастична молодь повинна наслідувати справу «будителів» народних душ українців Галичини – діячів «Руської трійці», які побували в усіх закутках нашого краю, збирали фольклор, вивчали народ, його минувшину, несли струмисько просвіти. Отже, на думку вченого, ці подорожі мають бути пізнавальними і для мандрівників, які повинні нести знання мешканцям краю [11, с. 22].

Відзначаючи навчально-виховну функцію мандрівництва, І. Франко привертав увагу до політики таких розвинутих країн як Німеччина, Данія, Швеція, в яких краєзнавство було одним з важливих предметів шкільного навчання, формування патріотизму [12, с. 49].

Вивчення краєзнавства в школі, на думку І. Франка, дає «зможу докладно ознайомитися зі своїм краєм й усією батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т.д. Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба доводити. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчутти себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [25, с. 116].

Характерною особливістю розвитку педагогічної думки Галичини було усвідомлення унікального значення туристсько-краєзнавчої роботи для виховання учнів. Українські школи та гімназії почали впроваджувати її в позакласний навчально-виховний процес: проводити прогулянки, мандрівки та екскурсії по рідному краю [12, с. 87].

Про велике пізнавальне значення краєзнавства у вихованні молоді вказував краєзнавець М. Гавдяк. Зокрема, він писав: «Пізнання природи, вглиблення в тайни її життя мусить довести, особливо молодих, до глибоких перемін у її чуттєвому наставленні до природи. Вони навчатся цінити скарби природи своєї Батьківщини, що більше, навчатся також любити і дорожити ними, як найбільшим народним добром. Ідеї краєзнавства мусять остаточно спрямувати нас на шлях зберігання рідної природи, що є зараз одним із головних чинників освіти молоді» [2, с. 7].

Велику увагу краєзнавчій діяльності надавала відомий педагог С. Русова, яка вважала, що ця робота допомагає краще пізнати рідний край, вивчити його багатства, зрозуміти красу природи, бо людина зберігає любов до своєї малої батьківщини з дитинства на все життя. Вивчаючи рідний край, діти вчать любити свою вітчизну. Краєзнавча робота, на думку С. Русової, розкриває широкі можливості для виховання в дітей та молоді національних почуттів, а також виступає ефективним засобом всебічного розвитку особистості, сприяє зв'язку теоретичних знань з навколишньою дійсністю. Саме краєзнавча діяльність дає змогу вивчати навколишнє середовище з позиції цілісної картини світу, бачити «сучасне життя не як щось одірване, випадкове, а як частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок із майбутнім» [14, с. 58–59].

Пізнання свого краю має відбуватися, за твердженням С. Русової, через навчання дітей «живого краєзнавства». Основу такої роботи педагог вбачала в рідній історії, географії, природознавстві, мові, літературі, мистецтві, фольклорі [4, с. 95].

Безперечно, давно було відомо, писала педагог, «що науку географії, історії, природознавства треба розпочинати з того оточення, в якому живуть учні; на дослідах батьківщини вони пізнають її геологічний склад, гори, долини, річки, стави, небо й сонце та місяць і зорі, повітря, підсоння, звірів та рослини» [19, с. 25]. Тобто головним у вивченні географії Русова вбачає знання свого краю. Ось як вона формує знання про близьке оточення: «Хто приглядався до краєвидів навколо села, той знає, що наша Земля не скрізь однакова» [6, с. 7].

Географічне краєзнавство С. Русова розглядала як засіб формування в учнів рис патріотизму і національної свідомості. Із цього приводу вона писала: «Мусимо виховувати дітей в повній національній свідомості, відданості до свого народу, бо хто не вміє кохати рідний край, шанувати свій народ, той не зможе стати щирим горожанином у сесвіту» [20, с. 166].

Для посилення виховного впливу шкільних дисциплін, для збереження здоров'я дітей, ознайомлення їх із найближчим соціальним середовищем галицькі педагоги та науковці, зокрема І. Петрова, І. Петрів, І. Ющишин, І. Крип'якевич, популяризували та розвивали ідею використання у навчальному процесі народної школи такої форми, як «прогульки» (походи, екскурсії), які на той час широко використовувалися в багатьох західноєвропейських школах, зокрема у Відні [4, с. 93].

Кожна шкільна прогулька вважав І. Ющишин, мусить мати, безумовно, якесь виховне значення чи завдання. Шкільні прогулянки бувають найчастіше спортивно-відпочинкові або наукові-географічні, історичні, природничі, суспільно-побутові чи принагідні (відвідина вистав, ювілеїв, шкільних свят і т. д.). У сумі заходів кожного виховання й навчання прогульки, на думку І. Ющишина, займають головне місце. На прогулянках зустрічається молодь безпосередньо з природою, її явищами, людським оточенням, суспільними укладами, процесами людської праці і громадським життям. Оглядаючи все, слухаючи та майже доторкаючись усього власними руками, пізнає дитина природне та людське середовище з безпосереднього досвіду. Тому такі мандрівки мають велике значення в усіх процесах виховання і навчання [27, с. 71].

Про важливе значення використання прогульок у національно-патріотичному вихованні молоді вказував І. Крип'якевич. Зокрема він наголошував на тому, що «першим завданням нашої туристики повинно бути поширення прогульок на всі частини нашої землі, щоби ні один повіт, місто і село, ні одна гора, скала, ріка, ліс, долина, чим небуть замітна, не лишилася без нашої уваги... мандрівництво може досягнути свою національну ціль тільки тоді, коли дійсно допомагає до пізнання рідної країни» [10, с. 1].

Велику увагу галицькі педагоги звертали на методику підготовки і проведення прогульок.

На думку І. Ющишина, підготовка до прогульки залежить від роду прогулянки та її виховного завдання. Він писав, що «кожна шкільна прогулька повинна мати виховне значення» [27, с. 72]. Педагог також вказував на те, що кожна прогулянка повинна бути добре підготовлена, під час її проведення мати краєзнавчі дослідження.

На думку І. Петрів перед прогулькою учитель мусить:

- «1). Поставити собі ясну ціль, чого хоче навчити;
- 2). Заздалегідь оглянути терен, оглянути на місці всі форми, які там виступають, на котрі треба звернути увагу скорше, а на котрі пізніше, щоби не витворити хаусу, або не дати хибних розумінь;
- 3). Приготовити всі допомоги, які будуть до даної лекції потрібні, н. пр. компас, годинник, метр, палички, прапорці, рисовники, олівці;
- 4). Шатро, або навіть харч, якщо прогулька має тривати довше й заповісти дітям, у що мають одягнутися;
- 5). Означити час і місце збору;
- 6). Перед виходом у дорогу перевірити чи все в порядку» [17, с. 47].

Важливе значення під час історичних прогульок навчити дітей шанувати й любити історію рідного краю. За твердженням І. Петрової, «історія кожного народу зв'язана тісно з природою його землі й її географічним положенням. Щоби пізнати й зрозуміти історичні випадки якогось народу, треба пізнати природу його землі й обставини, серед яких цей народ живе».

Перші історичні прогульки, на думку І. Петрової, «будуть у найближчі околиці. До яких прив'язані історичні перекази, чи оповідання, або в яких осталися історичні пам'ятки. Регіоналізм у навчанні історії полягає саме на тому, щоби в першу чергу пізнати історію свого рідного міста, а опісля сягати треба по щораз ширші круги – найближчі околиці, землі – державу».

Головна ціль історичних прогульок, пише І. Петрова, «це розбудження пошани й любови до всего, що своє, рідне і таке близьке. Менша вартість відомостей та їх кількості; головне те, що почуває душа дитини на саму згадку про рідну землю, захоплена своєю історією, переповнена любов'ю до всего, що своє – рідне!» [18, с. 110–111].

Учитель П. Франко відзначав особливе значення використання прогульок для міської молоді. Такі прогульки дають можливість школярам більше пізнати свій рідний край, духовне та фізичне оздоровлення. Більш тривалі походи на думку П. Франка, слід здійснювати під час літніх канікул. Із цього приводу він писав: «Вакації необхідно використати для більших прогульок та довшого таборування. Усі прогульки слід використати для сонячних, повітряних та водних купелів. Все те наближує нас до природи, з якої всі народи черпають свою силу і здоров'я, необхідне для чим раз більше напруженої праці».

Слід розуміти, що день чи два проведені на лоні природи серед гір, лісів, полів та води – навіть для дітей села – це не є ніяка витрата часу. Розумна праця мусить чергуватися із розумним спочинком. Найрозумніший спочинок той, в якому відпочивають наші нерви, а тіло загартовується та скріплюється. Школа повинна виховати та вкоринити в учнів привычки, замилювання до здорових гір, забав та прогульок і те замилювання повинно стати на ціле життя. Прогульки – особливо далекі – виробляють міткість та необхідну нам рухливість» [26, с. 22].

Великого значення краєзнавчим прогулянкам приділяв Ярослав Пастернак. На думку видатного вченого-археолога, в таких прогульках «міститься й заклик пізнавати також минувшину краю, його історичну традицію та все те, що продовж давніх століть складалося на повний образ життя в ньому, в усіх його проявах» [16, с. 11]. Однак такі краєзнавчі прогулянки, наголошував Я. Пастернак, в яких маємо пізнати давню минувшину, повинні бути добре підготовлені.

У 90-ті роки ХХ ст. туристсько-краєзнавча робота в школах України набуває нового імпульсу.

В основу туристсько-краєзнавчих заходів з учнями завжди закладається патріотичний зміст з його найважливішими складовими – національно-патріотичним і військово-патріотичним вихованням [22, с. 6].

Туристські походи підвищують ефективність навчально-виховного процесу, сприяють формуванню всебічного розвитку особистості школярів.

На думку дослідника Т. Троценко, педагогічна цінність походів полягає в тому, що під час їх проведення учні всебічно ознайомлюються з багатогранним життям, історією й культурою рідного краю. В умовах походу більш рельєфно виявляється характер учнів, їхні інтереси, ставлення до товаришів, праці та інше. Діти привчаються до самообслуговування, що сприяє розвитку в них потрібних життєвих навичок і вмінь, вчать раціонально організувати й культурно проводити свій відпочинок. Туристські походи відіграють важливу роль також у формуванні дитячого колективу, сприяють вихованню в учнів самостійності, підвищують їх відповідальність за доручену справу [23, с. 176].

У своїх працях професор М. Крачило вказував на те, що подорожі є одним з основних засобів поглиблення й розширення географічних знань учнів і разом з тим – засобом нагромадження краєзнавчого матеріалу для наступного використання його в навчально-виховному процесі. Вивчення рідного краю й окремих районів нашої країни під час подорожей має надзвичайно важливе значення для розвитку в учнів логічного мислення, виховання в них діалектико-матеріалістичного світогляду й суспільної активності. Походи збагачують дітей знаннями і життєвим досвідом, сприяючи кращому сприйняттю природних і суспільних явищ [8, с. 14].

Більшість сучасних дослідників вказують на те, що туристські походи тісно пов'язані з краєзнавством. У таких походах учні спостерігають за природою і господарською діяльністю людей краю, можуть виконувати завдання краєзнавчого характеру. Зібрані в поході різні предмети, нові відомості можуть доповнити краєзнавчий куток або музей школи. По суті, кожен туристський похід по рідному краю має включати в план краєзнавчі дослідження. Туризм виховує таку важливу якість краєзнавця, як самостійність, учить спостережливості, вмінню орієнтуватися на місцевості, проводити бесіди з місцевим населенням.

У туристських мандрівках відкриваються безмежні можливості для проявлення ініціативи школярів, яка може бути направлена й на краєзнавче вивчення різних місць [3, с. 15].

Під час туристських походів об'єкти навколишнього світу викликають в учнів конкретні чуттєві враження, стимулюють наочно-образне мислення, тому створюються умови для активного пізнавального процесу. Наочне сприйняття впливає на почуття, стимулює інтерес до пізнання світу. Відомо, що батьківщина пізнається завдяки вивченню рідного краю, а це неординарний фактор патріотичного виховання [5, с. 12].

Саме туризм і краєзнавство, наголошував академік П. Тронько є основними в змісті роботи навчальних закладів України, дають виняткову можливість дітям і молоді на власні очі побачити красу рідної землі, познайомитися з історією, культурою, традиціями свого народу, загартуватися як фізично так і морально. Для дитини кожна подорож – це своєрідне відкриття, це можливість зрозуміти, що стоїть за звичними словами «рідний край, мала батьківщина, моя Батьківщина – Україна» [22, с. 5].

В дослідженні «Патріотичне виховання учнів основної школи засобами туристсько-краєзнавчої роботи» для учнів експериментальних класів ми розробили походи вихідного дня та багатоденні туристські походи з тривалістю 3-5 дні. Разом з цим при організації туристських походів ми враховували вікові характеристики майбутніх учасників туристського походу.

Так для учнів 7-8 класів було запропоновано походи нескладні, з тривалістю 1-3 дні, а для учнів 9 класів – це вже складні походи в основному вони прокладені у високогір'ї Карпат, з тривалістю 3-5 дні. Наведемо приклади розроблених туристських походів, які можуть бути використані для патріотичного виховання учнів в умовах гірського середовища. Вирушаючи у велосипедну мандрівку «Історичними та природними пам'ятками Богородчанщини і Надвірнянщини» учні дев'ятих класів мають можливість ознайомитися з відомими пам'ятками історії: Скитом Манявським, Пнівським замком; унікальними природними об'єктами таких як Манявський і Бухтівецький водоспад, Старунський грязевий вулкан.

Крім того для знайомства з природними пам'ятками у гірських районах Івано-Франківської області ми пропонуємо розроблені туристські походи: «Пам'ятками природи Яремче», «Заповідними стежками Чорногори», «По Центральних Горганах», «По Гринявських горах», «Покутськими Карпатами», «На гору Хом'як» та інші. [13, с. 91-96].

Кожний туристський похід потребує ретельної підготовки, що відображено в табл. 1.

Таблиця 1.

Методика організації туристських походів

Організація туристських походів					
Комплектування групи	Розробка маршруту	Оформлення похідної туристської документації	Підбір туристського спорядження	Підбір продуктів харчування	Краєзнавча підготовка юних туристів

Туристські походи в експериментальних класів здійснювалися за будовою, яку відображено в табл. 2.

Таблиця 2.

Організація проведення подорожі

Будова проходження туристських походів				
Топографія і орієнтування на місцевості	Базування в туристському поході	Техніка і тактика туристського походу	Гігієна туриста. Перша долікарська медична допомога	Заходи безпеки в туристських походах

Разом з тим учасники туристських походів експериментальних класів під час мандрівок використовували методи краєзнавчих досліджень, які відображені в табл. 3.

Таблиця 3.

Методи краєзнавчих досліджень

Методи досліджень					
Літературний метод	Картографічний метод	Візувальний метод	Історичний метод	Метод польових досліджень	Метод індивідуальних бесід і метод анкетування

Висновки. Для нашого дослідження важливо було розробити такі маршрути туристських походів, щоб вони були цікавими і пізнавальними для учнів, охоплювало територію з унікальними природними куточками Карпат, історичними пам'ятками, культурним надбанням етнографічних районів Гуцульщини і Бойківщини.

Тому під час походів учні мали можливість познайомитися з Карпатським та Гуцульським національним природним парком, пам'ятками природи, заказниками, заповідними урочищами; історичними пам'ятками, які пов'язані з ім'ям керівника опришківського руху Олекси Довбуша, козацького полковника Семена Височана, діячів національно-визвольного руху ОУН-УПА, січових стрільців; літературними місцями пов'язаними з ім'ям Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартовича, Ірини Вільде, Станіслава Вінченза, а також звичаями та традиціями наших країн етнографічних груп Бойків та Гуцулів.

Проведення таких мандрівок для учнів активізувало формування творчої особистості громадянина-патріота України.

1. Бех І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Бех, К. Чорна. – Світ виховання. – 2007. – № 1. – С. 23–34.
2. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства / М. Гавдяк // Наша Батьківщина. – Львів : [б. в.], 1937. – Ч. 1. – С. 4–9.
3. Демідієнко О. Основи краєзнавства / О. Демідієнко, О. Іонова, В. Кузнецова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
4. Завгородня Т. «Прогульки» як важливий засіб пізнання рідного краю українською молоддю Галичини (1920–1930-ті рр.) / Т. Завгородня, І. Стражнікова // Морально-патріотичне виховання дітей та молоді: етнографічні засади : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Косів; Вижниця, 2006. – С. 92–97.
5. Захаров С. Формування пізнавальних інтересів учнів основної школи у процесі позакласної роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. Захаров. – К., 2001. – 20 с.
6. Корнєєв О. Географічне краєзнавство у просвітницькій діяльності Софії Русової / О. Корнєєв // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 37. – С. 7–10.
7. Костиця М. Внесок Івана Франка в розвиток географічного краєзнавства / М. Костиця // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 27–28. – С. 30–34.
8. Крачило М. Географія : практичні заняття на місцевості / М. Крачило, В. Серебрій. – К. : Шкіл, світ ; Вид. Л. Галичина, 2006. – 128 с.
9. Кремень В. Вітчизняне краєзнавство : стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми / В. Кремень // Краєзнавство. – 2011 – № 3. – С. 10–15.
10. Крип'якевич І. Наші завдання / І. Крип'якевич // Туристика і краєзнавство. – 1925. – Ч. 1. – С. 1.
11. Лахман Т. Іван Франко – пропагандист краєзнавчих екскурсій / Т. Лахман // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 41. – С. 22.
12. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939 рр.) / Я. Луцький. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2003. – 160 с.
13. Маланюк Т. Краєзнавство і туризм : навч. посібник / Т. Маланюк. – Івано-Франківськ. : Друк СПД І.О. Іванців. – 2010. – 200 с.
14. Науменко Р. Краєзнавство і туризм у позашкільних закладах : сторінки історії / Р. Науменко, Т. Цвірова // Рідна школа. – 2004. – № 1. – С. 58–59.
15. Пангелов Б. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. / Б. Пангелов. – К. : Академвидав, 2010. – 248 с.
16. Пастернак Я. Археологія і краєзнавство / Я. Пастернак // Наша Батьківщина. – 1937. – № 1. – С. 11.
17. Петрів І. Прогульки в народній школі / І. Петрів // Шлях виховання і навчання. – 1933. – Кн. І. – С. 46–52.
18. Петрова І. Історичні прогульки / І. Петрова // Методика і шкільна практика: додаток до «Шлях виховання і навчання». – 1933. – С. 110–112.
19. Русова С. Краєзнавство в народній школі / С. Русова // Шлях виховання і навчання. – 1933. – Кн. 1–7. – С. 25–33.
20. Русова С. Сучасна мрія виховання / С. Русова // Життя і знання. – Львів, 1930. – Ч. 6. – С. 165–166.
21. Стрийщина: історико-мемуарний збірник : у 2 т. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней; Філадельфія : Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – 634 с.
22. Тронько П. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу / П. Тронько // Краєзнавство. – 2011 – № 3. – С. 5–10.
23. Троценко Т. Формування моральних якостей молодших школярів у процесі туристсько-краєзнавчої роботи / Т. Троценко // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди : науково-теоретичний збірник. Спец. вип. : Педагогіка. – Тернопіль : Астон, 2006. – С. 170–177.
24. Федорченко В. Підготовка фахівців для сфери туризму : теоретичні і методологічні аспекти : [монографія] / В. Федорченко. – К. : Вища шк., 2002. – 350 с.
25. Франко І. Галицьке краєзнавство : збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–150.
26. Франко П. Прогульки і таборування / П. Франко // Шлях виховання й навчання. Кн. І. – [Б. м. : б. в.], 1937. – С. 21–24.
27. Ющишин І. Виховне і наукове значіння прогульок / І. Ющишин // Методика і шкільна практика: додаток до «Учительського слова». – [Б. м. : б. в.], 1938. – Ч. 15. – С. 71–75.